

ШИРОКОЗНАЧНІСТЬ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З ОНІМНИМ КОМПОНЕНТОМ ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Зроблено спробу проаналізувати особливості презентації широкозначних фразеологічних одиниць (далі – ФО) з компонентом – власним іменем – у лексикографічних джерелах неспоріднених мов (французька, українська, російська). Обґрунтовано принципи фіксації і експлікації даного тематичного класу ФО у складі словникової статті, а також розроблено критерії їх диференціації як від моносемантичних, так і полісемантичних онімних ФО.

Ключові слова: фразеологізм, онімний компонент, багатозначність, еврисемія, фіксація, експлікація, репрезентація, лексикографія.

Сделана попытка проанализировать особенности презентации широкозначных фразеологических единиц (далее – ФЕ) с компонентом – именем собственным – в лексикографических источниках неродственных языков (французский, украинский, русский). Обоснованы принципы фиксации и экспликации данного тематического класса ФЕ в составе словарной статьи, а также разработаны критерии их дифференциации как от моносемантических, так и полисемантических онимных ФЕ.

Ключевые слова: фразеологизм, онимный компонент, многозначность, эврисемия, фиксация, экспликация, репрезентация, лексикография.

In this article the autor makes an attempt to analyse the peculiarities in the presentation of euresemantic phraseological units (PhU) with the proper name as their component on the basis of lexicographical sources of non-cognate languages (French, Ukrainian, Russian). The principles of the fixation and explication of this thematic class of PhU as a part of dictionary entry are substantiated. The criteria of differentiation the units in question from both monosemantic and polysemantic onym PhU are worked out.

Keywords: phraseologism, onym component, polysemy, euresemy, fixation, explication, representation, lexicography.

Проблема семантичної градації сталих словосполучень фразеологічного і нефразеологічного характеру, в тому числі і фразеологічних одиниць (ФО) з компонентом-власним іменем, або онімом (ОФО), залежно від рівня семантичної взаємозалежності компонентів, аналіз семантичної структури ФО з широким, недиференційованим значенням, особливості їх відмежування від власне однозначних та багатозначних ФО на матеріалі дієслівних ОФО, а також дослідження широкозначних ОФО як об'єкта лексикографії та фразеографії зумовили актуальність написання даної статті.

Її *наукова новизна* полягає у виявленні критеріїв фіксації та експлікації широкозначних фразеологізмів з онімним компонентом у складі словникової статті.

Основною *метою* роботи є вивчення методик репрезентації багатозначних та широкозначних ОФО генетично неспоріднених мов в одномовних і двомовних лексикографічних джерелах. Дана мета конкретизувала вирішення такої низки завдань: 1) критичний аналіз точок зору сучасних лексикологів і фразеологів на широку семантику слова і фразеологізму; 2) опис методик фіксації та експлікації багатозначних ФО з компонентом – власним іменем у складі словникової статті; 3) розробка критеріїв диференціації широкозначних та багатозначних ОФО у різнотипних лексикографічних джерелах.

Аналіз семантичної структури слова, здійснений мовознавцями в 70–90-і роки ХХ ст., виявив наявність у лексичних системах європейських мов (французька, німецька, англійська) ряду лексем, які за своїми семантичними параметрами не можуть бути описаними у словникових джерелах як моносемантичні або полісемантичні, так як у структурі їх лексичного значення превалує широкий, недеталізований сигніфікат. Термін «еврисемія – широкозначність» вперше вводить у лінгвістичну термінологію Н. Н. Амосова, експлікуючи його як «особенный тип семантики лексических единиц, которые имеют широкое, недифференцированное значение и максимальную степень обобщения» [1 с. 114]. В. Г. Так слушно вказує на те, що в основі диференціації багатозначного слова від широкозначного є те, що «слово с недифференцированным значением означает одно понятие, но настолько широкое, что оно охватывает ряд понятий, которые обозначаются в другом языке разными словами» [2, с. 52].

Роботи таких вчених-семасіологів, як Н. Н. Амосова (1963), Б. Д. Джолманова (1978), С. Н. Димова (1972), О. М. Діанова (1987), А. Н. Єгорова (1986), В. К. Колобаєв (1983), А. Л. Ленца (1987), В. Я. Плоткін, Л. Я. Гросул (1982), Г. С. Чинчлей (1983), заклали основи теорії лексичної широкозначності, так як проведені ними наукові розвідки дозволили пролити світло на природу як вербальної, так і іменної широкозначності, пояснити механізм впливу контексту на семантичне варіювання широкозначних лексем і створили певні теоретичні передумови для дослідження феномена широкозначності на фразеологічному рівні.

Становлення теорії фразеологічної широкозначності знаходиться на стадії реєстрації та накопичення фактологічного матеріалу, що пов'язано з такими чинниками як семантична потенція лексем, їх поліфункціональність. Варто також взяти до уваги і певні труднощі чисто семантичного характеру при делімітації широкозначних ФО з корпусу багатозначних, так як для них характерні такі структурно-семантичні характеристики, як образність, експресивність, багатокomпонентність, ідіоматичність і немодельованість. Вперше на цей аспект фразеологічної семантики звернув увагу Д. І. Квеселевич, досліджуючи семантичну структуру ФО-інтенсифікаторів на матеріалі англійської та російської мов. Він придумав для них робочий термін «платеосемія – широкозначність (гр. платус – широкий, об'ємний, сема – знак, значення)» і вважав, що це не автономна семантична категорія, а, скоріше всього, різновид моносемії з широким обсягом денотату, «где оттенки значения группируются вокруг одного и того же семантического стержня» [3, с. 77]. Але він вивчав лише семантичну градацію ФО-інтенсифікаторів і особливості їх фіксації в словниках нового типу, і тому феномен фразеологічної широкозначності був ним досліджений фрагментарно. Інші вчені-германісти (І. І. Чернишова, Л. А. Болгова, В. Н. Попова, А. В. Кунін) вважають, що явище широкозначності властиве лише окремій групі фразеологізмів, які займають суміжні позиції в семантичній структурі багатозначних фразеологізмів, і в яких окремі фразео-семантичні варіанти (ФСВ) мають широке, узагальнене значення. Всі ці дослідження мали, в основному, супроводжуючий, другорядний характер у плані семантичної градації та кодифікації сталих словосполук у словникових джерелах і лише дисертаційне дослідження В. Н. Попової дозволило значно поглибити наші знання на явище фразеологічної широкозначності як проблему лексикографії та фразеографії. Розвиваючи оригінальні ідеї І. І. Чернишової на природу фразеологічної широкозначності, на матеріалі дієслівних фразеологізмів сучасної німецької мови, В. Н. Попова розробила методичку ідентифікації широкозначних дієслівних фразеологізмів (ШДФ), виявила критерії розмежування багатозначних і широкозначних фразеологізмів, встановила провідні семантичні типи дієслівних фразеологізмів залежно від широти їх семантичного потенціалу. Тео-

ретична новизна в даній роботі полягає в системному і комплексному підході при розробці системи репрезентації ШДФ у лексикографічних і фразеографічних джерелах. Основні ідеї і положення даного дослідження заклали підвалини теорії фразеологічної широкозначності у германістиці, дозволили перейти до системного і регулярного вивчення цієї семантичної категорії і в інших споріднених і неспоріднених мовах як на матеріалі вербальних ФО, найпоширенішого граматичного класу фразеологізмів, так і таких структурно-семантичних розрядів ФО, як іменні, ад'єктивні, адвербіальні, ФО-компаративи, ФО зі структурою речення (прислів'я і приказки). Досить актуальним і навіть нагальним є їх вивчення як об'єкта лексикографії, враховуючи, те, що абстрактність семантики даних фразеологізмів спричиняє значні труднощі при їх експлікації та кодифікації у словникових джерелах. Розробка критеріїв лексикографічної фіксації і експлікації як полісемантичних, так і широкозначних ФО встала на порядок денний у сучасній лексикографії і саме опис критеріїв їх делімітації у складі словникової статті допоможе уточнити розмитий семантичний статус багатьох фразеологізмів, які в одномовних і двомовних словниках фіксуються їх укладачами, або як однозначні, або як багатозначні. Проведемо короткий аналіз презентації широкозначних ФО з компонентом – власним іменем – у лексикографічних джерелах неспоріднених мов (французька, українська, російська).

Аналіз кодифікації французьких ОФО, насамперед вербальних, в одномовних тлумачних словниках засвідчив схильність їх укладачів до презентації даного семантичного типу як однозначних, без конкретизації відтінків їх широкого, недиференційованого значення. А у двомовних словникових джерелах [10] він дозволив нам зробити такі статистичні виміри: 80 % ОФО трактуються укладачами як моносемантичні і лише 10–15 % фразеологізмів виходять за межі вузькозначності, стаючи або широкозначними, або полісемантичними (двозначними) ОФО в результаті метафоро-метонімічного переносу. Наприклад, ОФО *'courir comme un Basque'* представлена як однозначна: «*идти, бежать очень быстро; бежать, сломя голову*» [10, с. 46], тобто для неї характерний перехід від генералізації до конкретизації широкого значення, представленого архісемою «*дуже швидко*» і її необхідно кодифікувати як широкозначну за такою описовою моделлю у складі словникової статті «*courir comme un Basque – очень быстро: а) идти, бежать; в) бежать сломя голову*». Разом з тим у даному словнику є ряд еврисемічних ОФО, наприклад «*aller à Damas – пойти по правильному пути; обратиться в истинную веру*», архісема «*devenir croyant – стати віруючим*»; «*soûl comme un Polonais – пьяный в стельку; мертвецки, вдрызг пьян; пьян в доску, в дым*» – архісема «*très ivre – дуже п'яний*» [10, с. 314; 991].

Фіксація та експлікація аналогічних фразеологізмів у французько-українських двомовних словникових джерелах має також певні розбіжності з відповідним корпусом французьких словників, що пов'язано насамперед з різними підходами та критеріями до укладання словників у Франції та на Україні. Так як французька мова є аналітичною, саме для неї, а не для української характерна наявність фразеосполук з недиференційованою семантикою, насамперед дієслівних широкозначних ФО, в тому числі і широкозначних ФО з онімним компонентом. Основна маса представлених у них вищеназваних фразеологізмів фіксуються і експлікуються як моносемантичні, вузькозначні ФО, хоча зустрічаються серед них як власне еврисемічні, так і бісемічні ФО, тобто для даного тематичного класу фразеосполук феномен фразеологічної багатозначності не є релевантним. Серед бісемічних ОФО варто виділити фразеосполуки «*avoir l'air de revenir de Pontoise : а) виглядати провінціалом; в) мати роззублений вигляд; coup de Trafalgar : а) тривога, хвилювання; в) несподівана катастрофа*» [9, с. 104; 127], але еврисемічні або псевдополісе-

мантичні ОФО фіксуються частіше «*air de la Palice – стара пісня; наша пісня гарна й нова*», архісема «*routine de la vie – рутину, буденність життя, незмінність, біг по колу*»; «*au diable Vauvert – у чорта на болоті; де чорти навкулачки б'ються; де Макар телят не пас*», архісема «*très loin – дуже далеко*» [9, с. 104, 134].

Що стосується презентації семантичної структури ОФО у складі словникової статті в українських фразеологічних і тлумачних словниках, то мова може йти лише про семантичні універсалиї: українські ОФО, як і французькі, частіше за все фіксуються як моносемантичні – 90 % із числа виявлених ОФО. Лише інтернаціональні фразеологізми біблейського та міфологічного походження подаються у словникових джерелах або як єврисемічні: «*гордіїв вузол – дуже складна, заплутана справа; складне сплетіння обставин*», архісема «*дуже складна річ*»; «*ланицюг (пути) Гіменей – книжн., жарт. подружні стосунки; шлюб*», архісема «*шлюб*» [8, с. 161; 415], або як бісемантичні «*з Богом: 1) уживається як форма побажання, успіху, удачі, позитивних наслідків у роботі, в якій-небудь справі; 2) з дієсловами – благополучно, спокійно; 3) іти кудись, звідкись*»; «*як мухи у спасівку*» жарт: *1) хтось злий, сердитий, кусливий, уїдливий; 2) зі сл. злий, сердитий, кусливий вживається для підсилення зазначених слів – дуже, надто, надзвичайно; 3) з д. набридливо, невідступно, уїдливо, неприємно*» [8 с. 42; 514].

Презентація семантичної структури ОФО у російських словникових джерелах, на жаль, має нерегулярний та непослідовний характер, лише у Фразеологічному словнику російської мови під ред. А. І. Молоткова онімна фразеологія представлена досить повно, але не ідеально. Ми не можемо погодитись із твердженням цього видатного російського фразеолога про те, що «компоненты фразеологизма, генетически восходящие к собственным именам, следовало бы писать со строчной, а не с прописной, так как компонент фразеологизма не может рассматриваться как имя собственное» [5, с. 23]. Ми вважаємо, що тільки фразеологічні компоненти – власні імена, які у процесі частого уживання втратили своє первинно-образне унікальне значення і перейшли до класу апелятивної лексики, можуть підлягати даній регламентації. Наприклад, ОФО «*валять ваньку // валять дурака*», фразеологічний компонент якої, оцінний антропонім «*ванька*» є синонімом апелятиву «*дурак*», але ми проти підпорядкування даному правилу, запропонованому А. І. Молотковим, усіх семантичних типів ОФО, в тому числі і складових термінів (сталих словосполучень нефразеологічного характеру), а також паремій. Ми вважаємо, що дане міркування може стосуватись лише псевдоонімних фразеологічних компонентів і відонімних іменників, тобто іменників – власних назв, які у процесі деонімізації стали присвійними прикметниками, наприклад, ОФО «*ложе Прокруста (одиночність) – прокрустово ложе (масовість, типічність, загальність)*». У словнику А. І. Молоткова фразеологізми з онімним компонентом, в основному, експлікуються як моносемантичні з різними відтінками широкого значення, тобто є фактично широкозначними «*бочка Данаид, книжн. – бесполезный, не имеющий конца труд; бесплодная работа*», архісема «*ненужная, бессмысленная работа*»; «*коломенская верста – человек очень высокого роста; верзила*», архісема «*очень высокий человек*» [5, с. 43; 60]. Але і серед них виділяються полісемантичні (бісемантичні) ОФО, наприклад вищеназваний фразеологізм «*валять ваньку*» зафіксований як багатозначний (значення 1–4) «*валять ваньку: 1) дурачиться, паясничать, потешать глупыми выходками; 2) делать глупости; поступать не так, как следует; 3) притворяться глупым, непонимающим; 4) праздно проводить время, бездельничать*» [5, с. 55]. Але, в основному, в даному словнику ОФО з онімним компонентом фіксуються як псевдоонімні, власне ім'я не може бути, на думку А. І. Молоткова, фразеологічним компонентом.

Таким чином, як в українських, так і в російських лексикографічних джерелах семантична структура ОФО представлена, в основному, вузькоспеціалізовано, однозначно, хоча останнім часом спостерігається тенденція, у зв'язку з розширенням первинного значення як онімного компонента, так і самого фразеологізму, до появи нових відтінків широкого недиференційованого значення в їх різних контекстуальних реалізаціях.

З урахуванням різних критеріїв фіксації та експлікації широкозначних ФО у словникових джерелах генетично неспоріднених мов, ми вважаємо доцільним підтримати точку зору В. Н. Попової «давать глагольным широкозначным фразеологизмам обобщенное абстрактное толкование, а в скобках через запятую или точку с запятой – наиболее типичные ситуативные реализации или способы перевода на русский язык; отдельные же значения полисемантических ФЕ отграничивать друг от друга при помощи цифровых или буквенных обозначений» [7, с. 146]. Наприклад, в українсько-французькому фразеологічному словнику широкозначна ФО «*Barbe Bleue*» може відповідно кодифікуватись як «**дуже ревнива людина** (*Синя борода; злий, ревнивий чоловік*), а «*chemin de Saint-Jacques* – **дорога у вирій** (*Чумацький шлях; Дорога у вирій; Батієва дорога; Мамаєва дорога; Басурманська дорога*)» [9, с. 108; 119].

Слід зазначити, що дана стаття тільки окреслює проблему фіксації та експлікації широкозначних ФО як об'єкта лексикографії в різноструктурних мовах і за рамками наших наукових розвідок залишилися такі досить суперечливі і полемічні питання як розробка методики диференціації у складі словникової статті широкозначних та багатозначних ФО, відмежування типових ситуативних реалізацій широкозначних ФО від способів їх передачі на рідну мову і т. д. Будемо сподіватись, що подальші плідні пошуки на терені лексикографії та фразеографії дозволять заповнити лакуну в ідентифікації різних семантичних категорій ФО, в тому числі і широкозначних, у складі словникової статті.

Бібліографічні посилання

1. **Амосова Н. Н.** Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Л. : Наука, 1963. – 208 с.
2. **Гак В. Г.** Беседы о французском слове / В. Г. Гак. – М. : Наука, 1966. – 336 с.
3. **Квеселевич Д. И.** К вопросу о фразеологизмах – интенсификаторах / Д. И. Квеселевич // Сб. научн. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., 1973. – Вып. 71. – С. 165–172.
4. **Кунин А. В.** Курс фразеологии современного английского языка / А. В. Кунин. – М. : Высш. шк., 1986. – 336 с.
5. **Молотков А. И.** Фразеологический словарь русского языка / А. И. Молотков. – М. : Сов. энцикл., 1968. – 543 с.
6. **Назарян А. Г.** Фразеология современного французского языка / А. Г. Назарян. – М. : Высш. шк., 1976. – 311 с.
7. **Попова В. Н.** Широкозначные глагольные фразеологизмы современного немецкого языка как проблема лексикографии и фразеографии : дисс. ... канд. филол. наук / В. Н. Попова. – М. : МГПИИЯ им. М. Тореза, 1984. – 210 с.
8. **Удовиченко Г. М.** Фразеологічний словник української мови / Г. М. Удовиченко. – К. : Вища шк., 1984. – Т. 1–2.
9. **Українсько-французький і французько-український фразеологічний словник** [уклад. М. А. Венгрєнівська, Г. Ф. Венгрєнівська, Т. Б. Оратовський]. – К. : Генеза, 2000. – 276 с.
10. **Французько-російський фразеологічний словник** [под ред. Я. И. Рецкера]. – М. : Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1963. – 1112 с.
11. **Rat M.** Dictionnaire des locutions françaises / M. Rat. – P. : Larousse, 1957. – 448 p.
12. **Rey A.** Dictionnaire des expressions et locutions / A. Rey, S. Chantreau. – P. : Robert, 1989. – 1324 p.

Надійшла до редколегії 16.02.12